

УДК 930.25(477.52/.54)

Ю. В. Булгаков,
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

ДОВІДНИКИ ПО ФОНДАХ АРХІВНИХ УСТАНОВ ПІВДНЯ І СХОДУ УКРАЇНИ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС

Висвітлено історію вивчення та проаналізовано сучасний стан підготовки та спектр тематики довідкової літератури з архівної спадщини Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської, Миколаївської, Одеської, Херсонської областей та Автономної Республіки Крим. Розкрито вклад державних та громадських інституцій, наукових колективів та окремих учених у справу їхнього укладання та видання.

Ключові слова: архівна спадщина, архівні установи, архівні довідники, бібліографія, Південь і Схід України.

Кінцевою метою діяльності будь-якої архівної установи є надання вільного доступу користувачів до інформації, зафіксованої в документах, що в цій установі зберігаються. Сполучною ланкою між архівними фондами і користувачем виступає науково-довідковий апарат архіву. Відповідно, одним з провідних завдань, поряд з комплектуванням, науково-технічним опрацюванням та зберіганням документів є якомога ширше інформування потенційних користувачів про зміст фондів. Розв'язати це завдання можливо шляхом підготовки та публікації на основі архівних документів та науково-довідкового апарату до них різноманітних за формою інформаційних видань, таких, як путівники, спеціальні довідники, покажчики, огляди, реєстри, каталоги, переліки тощо. З іншого боку, побачивши світ, ці видання набувають власної наукової цінності, комплексно репрезентують наявну на території України національну документальну спадщину, яка є універсальною джерельною базою для дослідження вітчизняної історії.

Події 2014 р. в південних та східних областях України стали викликом для української історичної науки, вимагаючи підтвердження глибокого українського коріння цих територій, а в цьому контексті – розробки історіографії та бібліографії документальної спадщини про їхню історію. Мета статті – проведення аналізу наявної бібліографії довідників про архівні джерела з історії Півдня і Сходу України: Дніпропетровської,

Донецької, Запорізької, Луганської, Миколаївської, Одеської, Херсонської областей та Автономної Республіки Крим.

Перші огляди архівної спадщини цих територій з'явилися за часів Російської імперії. В руслі затвердженого 13 квітня 1884 р. імператором Олександром III Положення Комітету міністрів «Об учреждении ученых архивных комиссий и исторических архивов» у губерніях, до яких належали території сучасних південних і східних областей України, окрім Подільської губернії та Землі Війська Донського, були утворені вчені архівні комісії та історичні архіви.

Одним з перших довідників про місця зберігання архівних джерел стала праця «Архивы Харьковской губернии», яка охоплювала частини територій нинішніх Сумської, Харківської, Донецької та Луганської областей; вона була опублікована в 1902 р. відомим тогочасним українським істориком та краєзнавцем Д. П. Міллером (1863–1913).

У рік повалення самодержавства побачила світ праця П. В. Нікольського «Описание сенатских дел исторического архива Таврической ученой архивной комиссии» (станом на 1917 р. до Таврійської губернії належали частини територій нинішніх Запорізької, Херсонської областей та Автономної Республіки Крим).

За часів СРСР підготовка поодиноких довідників по архівах південних та східних областей України розпочалася посередині ХХ ст. У 1950 р. колектив архіву Ворошиловградської (нині – Луганська) області підготував путівник по фондах архіву [1]. У 1958–1961 рр. щорічно видавалися путівники та довідники по фондах архівів Миколаївської, Дніпропетровської, Одеської, Кримської областей. У 1966 р. були опубліковані путівники по фондах Миколаївського обласного архіву та Ізмаїльської філії Одеського обласного архіву, у 1968 р. – по фондах Запорізького обласного архіву та його філії у м. Мелітополі.

У 1970 р. побачив світ опис документальних матеріалів особового фонду вченого в галузі фізичної хімії, академіка АН УРСР та АН СРСР Льва Володимировича Писаржевського, який зберігається в Державному архіві Дніпропетровської області. Упорядниками опису були старші наукові співробітники архіву О. Є. Сергєєва та Т. А. Чиркова, відповідальним редактором – академік АН УРСР В. А. Ройтер [2].

У 1971 р. було видано путівник по фондах Херсонського обласного архіву.

У 1980-х роках вийшли доповнені видання путівників архівів Миколаївської та Дніпропетровської областей, доповнення до путівника по фондах архіву Кримської області, короткий довідник про фонди архіву м. Севастополя та путівник архіву Донецької області. В Державному архіві Херсонської області було започатковано підготовку довідників про місця зберігання документів з особового складу [3].

Також протягом 1950–1980-х років були підготовлені узагальнюючі довідники по архівах СРСР (1956, 1989) та УРСР (1972, 1988), структурними елементами яких були короткі довідки про окремі архіви Півдня та Сходу України.

За доби незалежності України, з одного боку, продовжувалася радянська традиція підготовки довідників по фондах обласних архівів, з іншого, – почали з'являтися нові форми довідкової літератури: анотовані реєстри та каталоги архівних фондів, описів, справ, тематичні покажчики міжархівного та міжфондового характеру. Загалом же даний процес значно активізувався, що було пов'язано зі спрощенням доступу до архівних фондів, розсекреченням великих документальних масивів, а найголовніше – зі стрімким зростанням попиту на інформацію з архівних джерел серед дослідників історії України на нових методологічних засадах.

Вже традиційною стала поява довідника з документів з особового складу Центрального державного архіву Республіки Крим (1994). У 1998 р. Державний архів при Раді міністрів Автономної Республіки Крим уклав доповнення до путівника.

Не припинялася робота з підготовки загальноукраїнських архівних довідників. У 2000 р. вийшов довідник «Архівні установи України», у 2005 р. він був перевиданий та розширений до двох томів. У 2007 р. з'явився ілюстрований путівник «Архіви України».

Характерною особливістю розвитку історичної науки в Україні доби перебудови та незалежності став відхід від «плановості» та отримання свободи вибору сфери досліджень. Проявом такої ситуації стало те, що роботу над систематизацією документальної спадщини, яка зберігається в архівних установах Сходу та Півдня України, отримали не лише їхні співробітники, але й незалежні дослідники. Джерела з історії Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. в архівах Москви, Петербурга, державних архівів Херсонської, Миколаївської, Одеської областей, Автономної Республіки Крим було систематизовано та описано в працях А. В. Бойка (1960–2010) [4]. Огляди фондів земельних банків, які зберігаються в архівах Одеської та Дніпропетровської областей, представлено у виданні «Земельні банки Новоросійського краю (за описами фондів Одеського, Дніпропетровського та Кіровоградського архівів)» (2010).

За доби незалежності почали з'являтися тематичні архівні довідкові видання, які були покликані сприяти заповненню окремих лакун у джерельній базі історії України. В рамках загальноукраїнських та міжархівних довідників, підготовкою яких опікувався Державний комітет архівів України, представлено огляди архівних фондів Півдня і Сходу України періоду німецької окупації 1941–1944 рр. [5], каталоги метричних

книг [6], реєстри розсекречених архівних фондів [7]. Колективом ЦДНТА України було підготовлено довідники-путівники по проектній та науковій документації ЦДНТА України про розвиток Донбасу [8], Дніпропетровська та Дніпропетровщини [9].

Нову специфіку за доби незалежності отримала діяльність обласних архівів Півдня та Сходу України з підготовки науково-довідкової літератури. Умовно в ній можна виділити три вектори, які по своїй суті мали на меті залучити до використання архівних документів три потенційні групи користувачів.

Перший полягав у роботі з укладання узагальнюючих та окремих довідників по архівних установах у межах області. Він був направлений на надання довідкової інформації найширшому колу користувачів – дослідників різноманітних проблем вітчизняної історії на новітніх методологічних засадах. У руслі цього напрямку на Дніпропетровщині О. В. Касьянов і Н. Б. Шевченко підготували коротку історію та покажчик фондів по архівних установах області, К. В. Левчук, А. О. Івлева, О. Є. Легостаєва – путівник у двох томах по обласному архіву.

Колективом Державного архіву Донецької області укладено реєстри описів фондів радянського періоду та періоду незалежності України архівних відділів Маріупольської та Слов'янської міських рад, Трудового архіву Слов'янської міської ради, путівник по фондах та анотований реєстр описів фондів періоду до 1917 р., які зберігаються в обласному архіві, а також довідник по архівних установах області.

За роки незалежності запорізький обласний архів видав короткий довідник та анотований реєстр описів фондів дорадянського періоду, луганський – також короткий довідник з фондів та довідник про архівні установи області, миколаївський – анотований реєстр описів фондів дорадянського періоду.

У Державному архіві Одеської області укладено покажчик, анотований реєстр описів фондів дорадянського періоду, путівник по фондах особового походження, науково-довідкове видання про формування фондів архівних установ Одещини в 1920–2005 рр. та довідник про фонди міських, районних та трудових архівів області в двох частинах.

Херсонські архівісти підготували путівник, анотований реєстр описів фондів періоду до 1917 р. та оновлений довідник про місця зберігання документів з особового складу, які зберігаються в обласному архіві. В Криму Н. М. Терещук та Н. С. Калініна уклали короткий довідник по Державному архіву м. Севастополя, а Г. Кузнецова, О. Мусіяченко та Т. Соболевська – анотований реєстр описів фондів дорадянського періоду Державного архіву в Автономній Республіці Крим.

Відкриття вільного доступу до фондів архівів південних та східних областей України сприяло активізації краєзнавчих досліджень, що, в свою чергу, призвело до необхідності підготовки спеціалізованої краєзнавчої архівної довідкової літератури. Так, директор Державного архіву Дніпропетровської області Н. В. Киструська уклала анотований опис документів особового фонду відомого дніпропетровського журналіста Л. Й. Авруцького [10], Д. Ю. Мешков – анотований перелік документів і матеріалів про дніпропетровські архіви, музеї та бібліотеки в роки Другої світової війни [11]; В. Я. Карбань підготувала путівник «Архивные материалы о бытовании культурных ценностей в церквах Луганской области» (2001), колектив Державного архіву Луганської області – довідкове видання «Архівна спадщина Луганщини – 2005».

У Державному архіві Одеської області Л. В. Ковальчук та Г. О. Разумов на основі анотованого опису справ фонду Одеського губернського революційного трибуналу підготували чотири томи видання «Одесский мартиролог. Данные про репрессированных Одессы и Одесской области за годы Советской власти» (1997–2003), В. Ю. Алексеева – каталог креслень, планів, малюнків, гравюр та літографій «Архитектурные объекты г. Одессы и других городов Причерноморья, конец XVIII – начало XX ст.» (2003), А. В. Пивовар та М. В. Ковтун – довідник «Фонд Херсонської духовної консисторії. Відомості про метричні записи 1780–1812 років» (2008). Колектив архіву започаткував видання обласного «Зведеного каталогу метричних книг» (2011).

У Державному архіві Херсонської області розгорнула активну видавничу діяльність почесний член Спілки архівістів України, відомий херсонський краєзнавець З. С. Орлова. Вона виступила в якості автора та співавтора довідкових архівних видань «Из истории заселения Херсонщины» (1993), «Да святится имя Твое...». Огляд документів і матеріалів з історії християнства на Херсонщині» (2000–2001), «3 історії мореходної освіти на Херсонщині (кінець XIX – початок XX ст.). Огляд фондів № 18, 190, 213» (2012). У рамках розробки місцевих картографічних матеріалів колективом архіву було підготовлено довідники «Колекція карт і планів. Опис фонду № 302» (2006) та «Карти і плани у фондах Державного архіву Херсонської області» (2012). Ю. О. Коник опублікував огляд фонду № 7 «Херсонська митниця (1797–1924)» (2008). Слід наголосити на тому, що з-поміж архівів південних та східних областей України лише в херсонському було укладено анотований перелік справ, у документах яких висвітлюється період українського державотворення 1917–1921 рр. [12].

Здобуття Україною незалежності посприяло налагодженню тісного співробітництва українських обласних архівів з іноземними вченими та

інституціями, а також представниками національних меншин, предметом студій яких виступала їхня етнічна спільнота в Україні загалом та в окремих регіонах зокрема.

Німецькі наукові установи – Інститут культури та історії німців Північно-Східної Європи (м. Люнебург, м. Геттінген, Німеччина), Інститут Германських і Східноєвропейських досліджень (м. Геттінген, Німеччина), Геттінгенський дослідний центр (м. Геттінген, Німеччина) та Колекція спадщини німців з Росії Бібліотек Державного університету Північної Дакоти (м. Фарго, штат Північна Дакота, США) сприяли появі видань «Фонд «Контора опекунства новороссийских иностранных поселенцев», 1781–1857. Т. 1. Аннотированная опись дел, 1781–1818 гг.» (Державний архів Дніпропетровської області, 1997), «Немецкое население Таврической губернии» в двох томах (Державний архів в Автономній Республіці Крим, 2000, 2005), «Немцы Херсонщины. Аннотированный перечень дел Государственного архива Херсонской области (1919–1930)» (Державний архів Херсонської області, 2002), «Немцы Николаевщины, 1918–1931. Аннотированный реестр дел» (Державний архів Миколаївської області, 2013).

Найширший спектр міжнародних зв'язків налагодив Державний архів Одеської області. За сприяння та активної участі німецьких колег побачили світ довідники «Попечительный Комитет об иностранных поселенцах Южного края России, 1799–1876» у семи томах (1998–2010), «Fund 252. Odessa Office for Foreign Settlers in Southern Russia (1806, 1807, 1814–1834, 1843, 1850). Guide» (2001), «Fond 53. Grossliebental (Mariinsky) Volost Office (1815, 1859, 1852–1920). Guide» (2002), «Одесская Контора иностранных поселенцев 1805–1806, 1814–1833. Аннотированная опись фонда» (2003). Ключову роль у підготовці цих видань відіграла О. В. Айсфельд (Коновалова).

За підтримки Міжнародного єврейського общинного центру «Мігдаль» було започатковано випуск довідкового видання «Евреи Одессы и Юга Украины. История в документах», перша книга якого (2002) була підготовлена Л. Г. Білоусовою та Т. Є. Волковою. Під егідою та науковою редакцією Л. Г. Білоусової, за підтримки Одеської філії Грецького Фонду Культури побачили світ шість частин видання «Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви» (2000–2014).

За матеріалами Державного архіву Одеської області працю «Малобуяльские греки : 200 лет на Одессине. Введение в историю, именные списки по данным метрических книг Иоанно-Предтеченской церкви за 1814–1833 гг., 1881–1917 гг.» (2002) підготував голова «Румелійського національно-культурного товариства «Малий Буялик» М. А. Калмакан.

Матеріали Державного архіву в Автономній Республіці Крим були покладені в основу першого випуску видання «Указатель материалов по истории крымских армян, хранящихся в Государственном архиве Автономной Республики Крым» (2007), упорядником якого виступив О. Д. Тіміргазін. Показчик вийшов за підтримки Союзу вірмен України та Кримського вірменського товариства. Довідник-показчик документів з культури кримських татар кінця XVIII ст. – першої половини XX ст. підготувала Р. А. Айричинська [13].

Підсумовуючи аналітичний огляд довідкових видань про архівні установи та джерела з історії Півдня та Сходу України, можна констатувати, що за часів Російської імперії було опубліковано лише два довідкових видання про архівну спадщину південних та східних українських земель – по архівах Харківської і Таврійської губерній. По архівах Бессарабської, Подільської, Херсонської, Полтавської, Катеринославської губерній та Землі Війська Донського, до яких належали території сучасних Одеської, Миколаївської, частини територій Херсонської, Запорізької, Харківської, Донецької та Луганської областей, не було підготовлено жодних довідників.

За роки радянської влади було видано, за підрахунками автора, 18 довідників по архівах Півдня та Сходу УРСР: 13 путівників, 1 доповнення до путівника, 2 коротких довідники, 1 довідник про місця зберігання документів з особового складу, 1 опис фонду. При цьому більшість з них були видані лише раз і з плином часу не перевидавалися з доповненою інформацією: єдиним довідником по архіву Ворошиловградської (у 1958–1970 рр. та з 1990 р. – Луганської) області був путівник 1950 р., виконаний на друкарській машинці; по одному путівнику вийшло по архівах Одеської (1961 р. – по архіву, 1966 р. – по філії архіву), Запорізької (1968), Херсонської (1970), Донецької (1984) областей. В інших обласних архівах з довідковими виданнями ситуація була дещо кращою: по харківському було підготовлено 2, по дніпропетровському, миколаївському та кримському – по 3 довідники. Відомості про перераховані архіви увійшли в 4 узагальнюючі видання.

Основний же масив бібліографії архівних довідників Півдня і Сходу України сформувався за 23 роки незалежності. Було опубліковано цілі серії загальноукраїнських, міжархівних та по окремих архівах довідкових видань, узагальнюючих, тематичних та вузькоспеціалізованих, підготовлених як великими авторськими колективами, так і окремими архівістами, істориками, краєзнавцями. На сьогоднішній день загалом бібліографія довідників по архівній спадщині південних та східних областей України нараховує понад 80 назв видань у понад 100 окремих

книгах. У цих виданнях охоплено найбільш запитувану користувачами частину загального масиву архівної спадщини південних та східних областей України. В підготовці подібних видань простежується стала тенденція до продовження, розширення та поглиблення науково-довідкової тематики.

Список використаних джерел

1. Государственный архив Ворошиловградской области : путеводитель / Ворошиловгр. обл. гос. архив У МВД ; [сост. : А. С. Бабак, В. Е. Вилисова, А. В. Ененко и др.]. – Ворошиловград, 1950. – 252 с. – Машинопись.
2. Лев Володимирович Писаржевський, 1871–1938 рр. : Опис документальних матеріалів особистого фонду 680, 1871–1967 рр. / Архівне упр. при Раді Міністрів УРСР, Дніпропетров. обл. держ. архів ; упоряд. : О. С. Сергєєва, Т. А. Чиркова ; відп. ред. акад. АН УРСР В. А. Ройтер. – К. : Наукова думка, 1970. – 75, [1] с.
3. Довідник про місця зберігання документів з особового складу. – Херсон : [б. в.], 1989. – 359 с.
4. Бойко А. В. Джерела з історії Південної України останньої чверті XVIII століття в архівосховищах Москви та Петербурга : покажчик справ / А. В. Бойко ; Культурний центр «Хортиця», НДІ історії козацтва. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1996. – 60, [1] с. – (Запорозька спадщина ; вип. 1 : Матеріали до історії Південної України XVIII століття) та ін.
5. Архіви окупації, 1941–1944 : Т. 1 / Держ. ком. архівів України ; упоряд. Наталія Маковська. – 2-ге вид. – К. : Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2008. – 870, [2] с. : іл. – (Більше не таємно ; т. 1).
6. Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах України : міжархівний довід. / Держ. ком. архівів України, УНДІАСД. – Київ, 2009–2012. – (Архівні зібрання України. Спеціальні довідники). – Т. 1, 2, 3, 4, 6.
7. Реєстр розсекречених архівних фондів України : міжархівний довід. / Держ. ком. архівів України, УНДІАСД. – Київ, 2009–2013. – (Архівні зібрання України. Спеціальні довідники). – Т. 2, кн. 1, 2, 3, т. 3.
8. Производственно-экономический Донбасс в фондах ЦГНТА Украины (проектная, научная документация) : справочник-путеводитель / ЦГНТА Украины ; [сост.: Е. В. Балышева, Л. М. Казначевская]. – Харьков, 1999. – 51 с.
9. Архитектурный, научно-производственный город Днепропетровск и Днепропетровская область (города: Днепродзержинск, Кривой Рог, Новомосковск, Никополь, Марганец, Орджоникидзе, Павлоград) в фондах ЦГНТА Украины (проектная, научная документация за период 1934–1983 гг.) : справочник-путеводитель / ЦГНТА Украины ; [сост.: Е. В. Балышева, Л. М. Казначевская, М. А. Балышев]. – Харьков, 2001. – 112 с.
10. Лев Йосипович Авруцький (1908–1981) : анот. опис док. особового фонду Р-5651 (1909–1935, 1941–1981) [Держ. архів Дніпропетров. обл.] / Держ. архів

Дніпропетров. обл. ; уклад. Н. В. Киструська ; ред.: Н. В. Киструська, Л. М. Новикова. – Дніпропетровськ : Держархів області. Дніпропетровськ, 2010. – 46, [1] с.

11. Дніпропетровські архіви, музеї та бібліотеки в роки Другої світової війни : аног. перелік док. і матеріалів / Держ. ком. архівів України, Держ. архів Дніпропетров. обл., НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; упоряд. Д. Мешков. – Київ, 2000. – 75, [1] с. – (Проблеми едиційної та камеральної археографії : історія, теорія, методика ; вип. 24 ; Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни : архіви, бібліотеки, музеї ; вип. 3).

12. З історії українського державотворення на Херсонщині 1917–1921 : анотов. перелік справ [з фондів Держ. архіву Херсон. обл.] / Держ. ком. архівів України, Держ. архів Херсон. обл. ; редкол.: Віктор Боровик (голова), Віра Баранюк, Віктор Лебідь [та ін.] ; авт.-упоряд.: Олена Марущак (керівник групи), Віра Баранюк, Луїза Виноградова. – Херсон : Херсон. міськ. друк., 2009. – 224 с. : рис. – (Архівні зібрання України. Спеціальні довідники).

13. Культура кримських татар. Кінець XVIII віка – перва половина XX віка : справ.-указ. арх. док. / редкол.: Л. В. Гурбова (глав. ред.) [и др.] ; сост. Р. А. Айрычинская. – Симферополь : [б. и.], 2004. – 38 с.

Y. Bulgakov

Reference books on fonds of archival institutions in the South and East of Ukraine: historiographical discourse

The article deals with the history, modern state of preparation and range of subjects of reference books of archival heritage of Dnipropetrovsk, Donetsk, Zaporizhzhya, Luhansk, Mykolaiv, Odesa, Kherson regions and the Autonomous Republic of Crimea. The paper reveals the contribution of state and public institutions, research groups and individual scientists to their compilation and publication. We show the development of historiographical process of preparation of reference books on archival sources for the study of the history of the South and East of Ukraine, in particular, appearance of the first publications in times of the Russian Empire, establishment of Soviet planned and directive tradition of archival guidebooks preparation in the 1950s – 1980s, formation of modern repertoire of bibliography of archival reference books of the period of Ukrainian independence.

Key words: archival heritage, archival institutions, archival reference books, bibliography, South and East of Ukraine.

Ю. В. Булгаков

Справочники по фондам архивных учреждений Юга и Востока Украины: историографический дискурс

Освещена история, проанализировано современное состояние подготовки и спектр тематики справочной литературы по архивному наследию Днепропетровской, Донецкой, Запорожской, Луганской, Николаевской, Одесской, Херсонской областей и Автономной Республики Крым. Раскрыт

вклад государственных и общественных институций, научных коллективов и отдельных ученых в дело их составления и публикации. Показано развитие историографического процесса в области подготовки справочников по архивным источникам для исследования истории Юга и Востока Украины, в частности, появление первых изданий во времена Российской империи, становление советской плано-директивной традиции подготовки архивных путеводителей в 1950–1980-х годах, формирование новейшего репертуара библиографии архивных справочников периода независимости Украины.

Ключевые слова: архивное наследие, архивные учреждения, архивные справочники, библиография, Юг и Восток Украины.